

PROSTORNI I DEMOGRAFSKI ASPEKTI REVITALIZACIJE RURALNIH NASELJA U HRVATSKOJ

Stjepan Šterc

Prirodoslovno-matematički fakultet, Zagreb

UDK 312.9: 911.373 (479.13)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 3. 10. 1992.

Razmatranjem ruralnog područja u urbanoj prisavskoj sjeni između Zagreba i Siska, u kojem su gotovo svi demografski pokazatelji negativni, nastojalo se u okviru općeg procesa u RH pokazati trenutno demografsko stanje i upozoriti na svu težinu problematike čije nas rješavanje čeka. Dugogodišnje iseljavanje i sve intenzivniji prirodni pad stanovništva u skoro cijelom ruralnom području u tolikoj su mjeri poremetili demografske odnose da je revitalizacija takvih regija vrlo neizvjesna. Prisutna neizvjesnost revitalizacije ovakvih područja u kojima nije bilo ratnih razaranja, i koja se još uz to nalaze između i u neposrednoj blizini jakih regionalnih i industrijskih centara Zagreba i Siska, još više produbljava sumnju u mogućnost revitalizacije ratom razorenih, mahom ruralnih naselja Repulike Hrvatske. Ako se zna da su danas još uvijek okupirana područja RH prije rata također imala prevladavajuće negativne trendove, da se radi o brdsko-planinskim ili nizinskim, slabo povezanim naseljima, da je nesrpsko stanovništvo iz njih protjerano, da se Hrvatska nalazi u velikim gospodarskim poteškoćama i da se prijeratna demografska slika praktički ne može obnoviti, onda je jasno da će demografski slom u njima biti nastavljen. Rješenja problema ipak postoje, no ona su niti jednostavna niti kratkoročna, a pored toga moraju biti i selektivna. Nužne pretpostavke bilo kakve revitalizacije jesu promjena globalne politike prema selu i poljoprivredi, objektivno vrednovanje rada na selu i davanje ruralnom stanovništvu mjesta u društvu kakvo mu objektivno i pripada – s obzirom na značenje u ukupnoj društvenoj reprodukciji, gospodarstvu i rezultatima rada.

1. UVOD

Suvremeni prostorni procesi u Hrvatskoj i opći društveno-gospodarski razvoj uvjetuju stalno smanjivanje broja ruralnih naselja i, naročito, ruralnog stanovništva u njima. Intenzivnije smanjivanje ruralnog stanovništva od broja ruralnih naselja logičan je proces, koji ukazuje na prevladavajući deagrarizijski karakter procesa, ali posredno istovremeno i na jačanje polarizacijskih posebnosti u hrvatskom prostoru, odnosno u hrvatskoj populaciji. Proces je očito paralelan, tako da se s jedne strane odvija centripetalna urbanizacija, a s druge strane razlike (naročito demografske) između urbanih i ruralnih područja postaju sve izrazitije. Takva je prostorna dihotomija primarno posljedica intenzivnog ruralnog egzodusa (sekundarno stihijskog, odnosno neplanskog ili nelogičnog regionalnog razvoja), koji je s obilježjima demografske erozije za sobom ostavio bitno poremećene te za demografsku i proizvodno-materijalnu reprodukciju vrlo nepovoljne strukture stanovništva, prirodni pad stanovništva i opću neperspektivnost. Uz pretpostavku da je ruralni egzodus prošao svoj maksimum u

prošlom međupopisnom razdoblju i činjenicu da ruralna područja u Hrvatskoj nisu više nositelj ionako vrlo malog prirodnog rasta Republike, posebno treba naglasiti da ruralna područja uskoro neće imati odgovarajuće demografske strukture za obavljanje svojstvene gospodarske djelatnosti. Takvi su procesi, odnosi i trendovi vrijedili za razdoblje prije rata.

Rat je, nažalost, sve navedeno još više pogoršao. Kako su ratne operacije protiv Hrvatske uglavnom vođene u prigraničnim ruralnim područjima, gdje su demografski trendovi bili negativni i bez rata, jasno je da će velika ljudska stradanja i materijalna razaranja imati za posljedicu pravi demografski slom velikog dijela ruralnog prostora. Iz okupiranih područja RH prognani su praktički svi Hrvati i ostalo nesrpsko stanovništvo i planski iseljen dio srpskog pučanstva, u okupiranom su području bili najveći neposredni gubici pretežno mladog i za reprodukciju sposobnog pučanstva, neposredni su gubici bili također veliki, a objektivno je očekivati da se svi prognani nikad neće vratiti u svoje domove. Sve će to uvjetovati da će i prije rata prisutan prirodni pad stanovništva biti još negativniji, emigracija u urbana područja intenzivnija, nesklad dobnog-spolnog sastava stanovništva vrlo izražen i, uopće, ukupna revitalizacija pučanstva vrlo upitna.

S obzirom na to da je bilo kakva analiza promjena na okupiranim područjima za sada praktički nemoguća zbog parcijalnih podataka o izbjeglicama, prognanicima i planski preseljenima, nismo pošli u analizu s paušalnim procjenama, već nam je namjera da na primjeru ratom netaknutog ruralnog područja prikazemo svu težinu problematike. Komparacijom takvog područja s okupiranim, u kojem su prilike znatno teže i u kojima će demografska slika nakon rata biti bitno drukčija nego u popisu pučanstva 1991. godine, moguće je objektivnije pretpostaviti procese, odnose, strukture i demografsku budućnost pojedinih regija.

Sve to upućuje na potrebu razmatranja mogućnosti revitalizacije ruralnih naselja s različitih aspekata. Ključni problem u svemu tome je određivanje funkcija ruralnom području u složenom sistemu organizacije i namjena prostora i njegovih potencijala. Objektivno valoriziranje ruralnog prostora, bez obzira na čitav niz negativnih pretpostavki, mora biti primarni zadatak niveliranja razvijenosti u prostornom planiranju. Rješavanju tog problema ne mora biti čak pretpostavka niti demografska revitalizacija, za koju, objektivno govoreći, u nekim sredinama niti ne postoje realni uvjeti. Naime, u nekim su ruralnim naseljima negativni demografski procesi takvog intenziteta da praktički nikakva rješenja više ne mogu izmijeniti negativne trendove. Mogu ih dijelom samo ublažiti ili u krajnjem slučaju vremenski odgoditi. Zato je sagledavanje, definiranje i predviđanje ovih procesa na bilo kojoj istraživačkoj i prostornoj razini objektivna potreba i zahtjev današnjeg vremena.

1.1. Teorijski i prostorno-vremenski okvir istraživanja

Uvjetne okvire istraživanja primarno određuju objekt i metode istraživanja, a sekundarno tehnika istraživanja, namjena rada i dostupnost odgovarajućih podataka. Vanjski ili prostorni objekt istraživanja jesu ruralna naselja u Hrvatskoj, izdvojena prema statističkoj klasifikaciji 1981. godine. Bez obzira na postojeće manjkavosti takve tipizacije, u razmatranje je uzeta iz funkcionalnih razloga, odnosno zbog odgovarajućih podataka službene statistike. *Osnovna hipoteza od koje se polazi je potreba za revitalizacijom tako izdvojenih naselja kako bi se funkcionalno iskoristili postojeći prostorni i demografski potencijali.*

Pritom se revitalizacija uzima kao opći teorijski pojam oživljavanja prostoru svojstvenih djelatnosti i težnje k pozitivnim demografskim procesima. Razrađujući dalje ovakvu okvirnu hipotezu, pretpostavka nižeg reda veličine od koje se polazi u radu je *diferencirano vrednovanje objektivnih prostornih i, naročito, demografskih potencijala ruralnih područja*. Posebno je naglašeno demografsko vrednovanje potencijala, prema kojem je jasno da treba razlikovati ruralna područja u kojima je revitalizacija praktički i teorijski moguća i ruralna područja u kojima se revitalizacija svodi samo na teorijska predviđanja. Ključni faktor razlikovanja takvih područja su upravo demografske strukture i prirodno kretanje stanovništva, odnosno konkretnije, prirodni prirast stanovništva.

Niz je studija hrvatske populacije pokazao da izolirana, demografski ostarjela i erodirana područja s prirodnim padom i izumiranjem stanovništva, naročito ako su u brdsko-planinskim predjelima i naročito ako su i ratom opustošena imaju samo teorijsku mogućnost revitalizacije. Nasuprot tome, uža i šira prigradska područja uz prometnice i priobalna i otočna područja, bez obzira na trenutnu demografsku sliku, predstavljaju realne prostore buduće revitalizacije.

Treća ključna pretpostavka od koje se polazi je kompleksno vrednovanje i poboljšanje načina života u ruralnim područjima. Način života se u ovom radu uzima kao složena sociološka, kulturološka, psihološka, politička i etnološka kategorija i naročito se vrednuje u neproizvodnom dijelu dana. Naime, polazi se od činjenice da je proizvodni dio dana u urbanoj i ruralnoj sredini s obzirom na opće uvjete rada (težina posla, okoliš u kojem se proizvodni proces odvija itd.) manje-više sličan, ali da je zato neproizvodni dio dana bitno različit. Ruralno područje u osnovi obilježava kulturno i općenito socijalno siromaštvo koje ne zadovoljava potrebe sve obrazovanijeg i informiranijeg stanovništva na selu.

Moguće je izdvojiti još neke pretpostavke prema kojima se usmjerava razmatranje revitalizacije, međutim sve bi se one uglavnom mogle svesti na gore navedene tri osnovne. Detaljnija razrada hipoteza nije niti potrebna – s obzirom na obujam, karakter i namjenu istraživanja.

Poseban problem u razmatranju predstavljaju relevantna prostorna razina i vremensko razdoblje analize. Optimalnu prostornu razinu (naseljsku) nije moguće postići iz funkcionalnih i ekonomskih razloga jer generalizaciju procesa i odnosa, potrebne sumare i kartografske predodžbe praktički nije moguće postići za tako veliki broj prostornih jedinica. Zato su potrebna uopćavanja definirana na višoj prostornoj razini analize (republičkoj i općinskoj ruralno-urbanoj) i na relevantnom prostornom uzorku. Za odgovarajući prostorni uzorak uzeta su 62 prisavska ruralna naselja između Zagreba i Siska, u kojima nije bilo ratnih razaranja, dakle u potencijalnoj zoni jakog funkcionalnog utjecaja dva relativno bliža i industrijski jaka centra. Kako su ta prisavska naselja u svojevrsnoj "urbanoj sjeni" Zagreba i Siska, smatrana su odgovarajućim prosjekom između relativno povoljnije smještenih ruralnih naselja duž važnijih prometnica, s jedne strane, i izoliranih brdsko-planinskih i drugih ruralnih naselja, s druge strane. Pored toga, u prisavskom nizu naselja duž longitudinalnog profila u oba smjera jasno su uočljive sve promjene intenziteta i smjera demografskih i ostalih procesa i odnosa. Takve je promjene inače moguće uočiti kod manje-više svih izotelnih i izokronih udaljavanja ili približavanja centralnim naseljima u Hrvatskoj.

Vremenski je okvir istraživanja u ovakvim i sličnim studijama o stanovništvu nužno definiran međupopisnim razdobljima. S obzirom na to da je ruralni egzodus u Hrvatskoj

(iseljavanje iz ruralnih hrvatskih područja u republičke i izvanrepubličke urbane zone) prošao svoj maksimum u prethodnom međupopisnom razdoblju (1971.-1981. god.), za većinu je pokazatelja odgovarajuće razdoblje nakon 1971. godine.

2. PROSTORNI ASPEKT REVITALIZACIJE RURALNIH NASELJA

Prostorni aspekt revitalizacije ruralnih naselja pretpostavlja razmatranje postojećeg i potencijalnog funkcionalnog organiziranja i povezivanja ruralnih prostora, kao i objektivno vrednovanje ruralnog potencijala i ocjenu osnovnih pretpostavki njenog iskorištavanja. Cjelokupnu analizu nije jednostavno provesti upravo zbog postojanja preko 6.500 naselja u Hrvatskoj (1981. god. ih je bilo točno 6.650), pa se u nekim poglavljima problem nužno razmatran na uzorku, u nekim kroz ruralne općine ili najopćenitije prema podjeli na urbana i ostala naselja.

2.1. Kriteriji izdvajanja ruralnih naselja, općina i područja

Svaki prostorni aspekt razmatranja struktura, procesa i odnosa što ih u prostoru formira stanovništvo mora se bazirati na jasno definiranim prostornim jedinicama. Zbog korištenja podataka službene statistike najsvrhovitije je koristiti upravo statističku tipizaciju naselja, odnosno onakvu kakva je korištena u pojedinim popisima stanovništva. Tako je u popisima 1953., 1961. i 1971. godine za obradu i publiciranje podataka korištena trodijelna podjela naselja na seoska, mješovita i gradska, a u popisu 1981. godine dvodijelna podjela na gradska i ostala. Trodijelna podjela naselja izvedena je prema broju stanovnika i udjelu poljoprivrednog stanovništva u ukupnom, a dvodijelna bez pravih parametara na osnovi tzv. pravnog kriterija ili službenim proglašenjem gradskog naselja. Jasno je da su time bitno otežane vremenske usporedbe i praćenje relevantnih demografskih procesa te da nije egzaktnije moguće razmotriti pravo ruralno područje. S obzirom da nas u radu primarno zanima suvremeno razdoblje, novija je dvodijelna podjela morala biti korištena u analizi bez obzira na nedostatke. Prema toj podjeli 1981. godine u Hrvatskoj je bilo 214 gradskih naselja u kojima je živjelo 2.337.622 ili 50,8% stanovnika, a poljoprivrednog je stanovništva u ukupnom bilo samo 15,2% (tablica 1.), (1991. bila su 204 gradska naselja, ali budući da još uvijek nisu objavljene strukture stanovništva, u njima nije bila moguća detaljnija analiza na bazi popisa 1991. god.).

Ovakva velika razlika između ruralnog (možda je bolji termin "izvangradsko stanovništvo", s obzirom na to da u kategoriji "ostala naselja" sasvim sigurno ima i slabije i jače urbaniziranih naselja koja nisu aktom proglašena gradskim naseljem, a mogla su biti) i poljoprivrednog stanovništva pokazuje da veliki dio nepoljoprivrednog stanovništva živi u ruralnim naseljima, pa je objektivnija analiza ruralnog stanovništva (ruralnih naselja) nego poljoprivrednog stanovništva. Posebno to vrijedi stoga što većina jače i slabije urbaniziranih ruralnih naselja u prigradskim zonama i najvećih centara zaista imaju klasičnu ruralnu morfometriju i ruralni način života u neproizvodnom dijelu dana. Narочito to potvrđuje razmatranje cjelokupne problematike na prostornom uzorku prisavskih naselja između Zagreba i Siska. Dvodijelna podjela naselja u ovom je radu funkcionalnija i zato što je u grupu "ostala naselja" u popisima 1953., 1961. i 1971. godine moguće ubrojiti mješovita i seoska naselja. Jasno je da to nije isto, ali je jedino na taj način moguće sagledati proces i njegove zakonitosti.

Tablica 1

Relativni udjeli ruralnog i poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu u Hrvatskoj u razdoblju 1953.-1981. god.

Godina popisa	Udio ruralnog RH	Udio poljop.stan. RH	Ukup.stan. RH
1953.	75,7	56,4	100,0
1961.	69,2	43,9	100,0
1971.	59,0	32,3	100,0
1981.	49,2	15,2	100,0

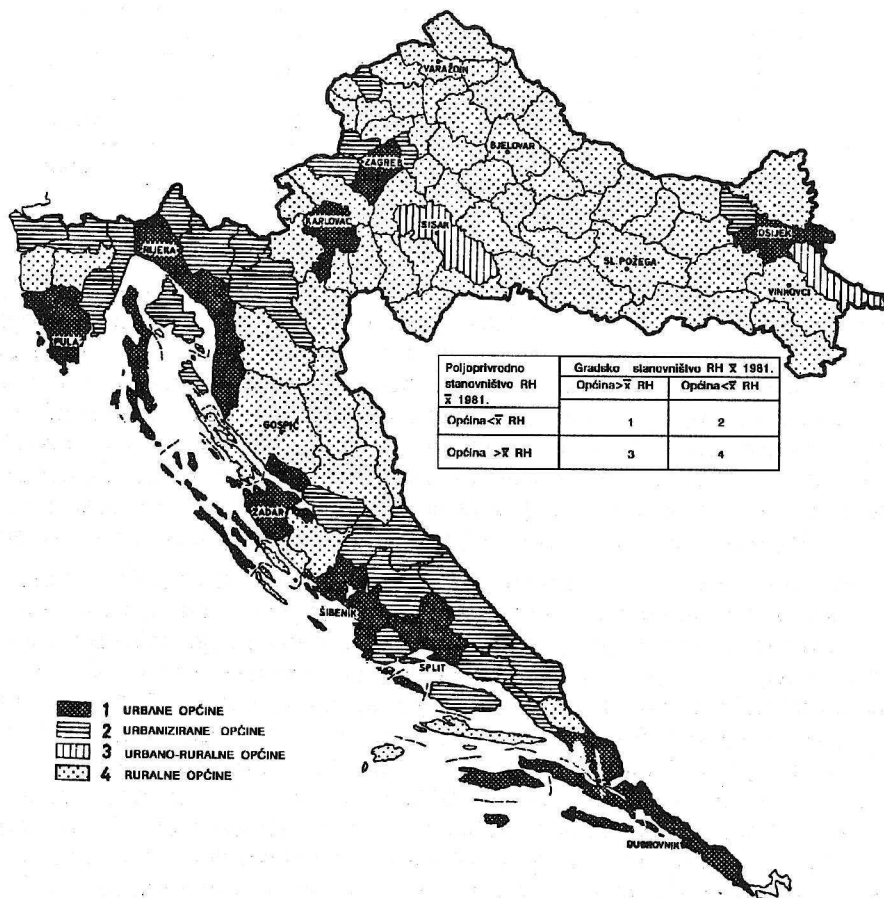
Izvor: SGH 1987., RZS, Zagreb, 1987.

Kod općinske razine razmatranja gotovo da i nema posebnih poteškoća. Općina je uzeta kao teritorijalna jedinica prema kojoj se objavljuju svi relevantni demografski pokazatelji. Problem je predstavljao samo način izdvajanja ruralnih općina unutar Hrvatske. S obzirom da je M. Vresk još 1982. godine u Hrvatskoj izdvojio 4 tipa općina prema stupnju urbanizacije (urbane, urbanizirane, urbano-ruralne i ruralne općine, slika 1.), moguće je bilo koristiti njegovu podjelu kao prostorni okvir pokazivanja i dokazivanja promjena demografskih struktura i odnosa. Također treba naglasiti da općinska razina analize uglavnom služi za uopćavanja ili pak dokazivanja zakonitosti kod onih pokazatelja koji na dvodijelnoj razini podjele naselja nisu objavljeni u izvorima podataka.

Kontinuirano područje ruralne naseljenosti moguće je nazvati vrlo općenitim i još uvijek u potpunosti nedefiniranim imenom – ruralnim područjem. Znatno konkretniji pojam od ruralnog područja je Vreskov pojam urbane regije koji obuhvaća jako centralno naselje i zone jače i slabije urbanizacije oko njega (M. Vresk, 1986., str. 162). Parametri prema kojima su izdvojene gradske regije u Hrvatskoj 1981. godine su: a) udio poljoprivrednog stanovništva manji od 30%, b) udio domaćinstva bez poljoprivrednih gospodarstava jednak ili veći od 10%, c) udio radnika koji rade izvan vlastitih gospodarstava jednak ili veći od 50%, d) udio radnika koji rade u centralnom naselju regije jednak ili veći od 50% od ukupno zaposlenih ili jednak ili veći od 50% od ukupnog broja migranata iz naselja i e) naselja moraju biti dio kontinuirane okolice. Ovaj je model moguće primijeniti na cijelu Hrvatsku, ali u ovom radu nije moguće na razini naselja u okviru takve podjele prostora razmatrati relevantne demografske promjene. Stoga je ovaj model korišten za distanciranje ruralnog područja uz Savu između Zagreba i Siska, kako bi se uočile, definirale i predvidjele demografske zakonitosti u vezi s formiranjem urbanih regija i urbane sjene na tom profilu.

Slika 1

Tipovi urbanizacije općina Hrvatske 1981. godine (1-4=tipovi urbanizacije, M. Vresk, 1983.)

2.2. Funkcionalna organizacija i povezivanje ruralnih prostora

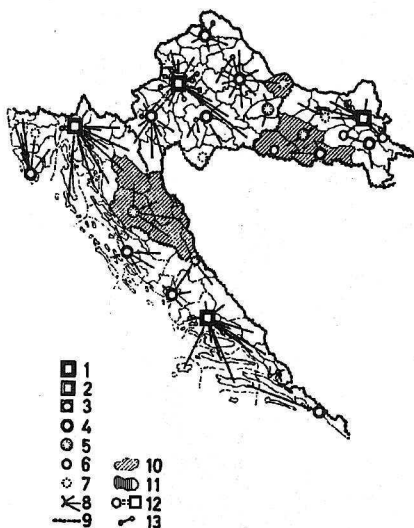
Funkcionalna organizacija prostora jedan je od ključnih faktora revitalizacije i valorizacije primarnih funkcija ruralnog prostora i njegovih prostornih jedinica nižeg reda veličine. Cjelokupna veza ruralnog naselja s centralnim urbanim naseljem uvijek je prvenstveno ovisila o stupnju dostupnosti (vremenske i dužinske), odnosno o kvaliteti i funkcionalnoj usmjerenosti prometnica. Pritom za ruralna naselja ključnu ulogu imaju cestovne prometnice, a samo dijelom i željeznička mreža. Logika prostornog povezivanja i iz nje formirane prostorne zakonitosti se uglavnom u teorijskim okvirima lako dadu sagledati ukoliko se poznaju osnovna obilježja prostora (prirodno-geografska i socijalno-geografska, izražena kroz sadržaj, vezu, proces i

odnos). Međutim, treba naglasiti da se u poslijeratnom razdoblju u povezivanju hrvatskog prostora malo oslanjalo na tu logiku. Tako se dogodilo da su u cjelokupnoj politici povezivanja forsirani i u krajnjem su slučaju prevladali longitudinalni smjerovi povezivanja širih izvanrepubličkih prostora, a da su se tek dijelom na njih sekundarno vezali transverzalni pravci, formirajući na taj način kakvu-takvu prostornu mrežu u Hrvatskoj. Forsiranjem prisavskog i pridravskog pravca, a jedno vrijeme prije rata i prioblanog (sadašnja magistrala, a tada zvana Jadranska autocesta) u međuprostoru ostaju gotovo kontinuirane ruralne zone s depopulacijom, prirodnim padom i izumiranjem stanovništva i tek djelomičnom sekundarnom urbanizacijom u zonama sutoka osnovnih pravaca. Početna logična longitudinalna povezivanja (uvjetovano dolinskim prostorima i koncentracijom gospodarskih i ostalih društvenih sadržaja u njima) nisu u kasnijoj fazi nastavljeni odgovarajućim funkcionalnim transverzalnim smjerovima, pa cjelokupni gorski i međuriječni prostor nije mogao u odgovarajućoj mjeri valorizirati svoju osnovnu prostornu funkciju. Pored toga, ukupni sistem vrednovanja gospodarskog razvoja stavlja ruralni prostor i njegove djelatnosti u nepovoljan položaj, što je uz naglašenu politizaciju i nestručnost u prostornom lociranju gospodarskih objekata i niveliranju regionalnog razvoja u vrijeme komunizma dovelo do naglašenih negativnih demografskih trendova u ruralnim područjima.

Funkcionalna će se organizacija i povezivanje ruralnog prostora najprije razmotriti na većoj prostornoj razini (republičkoj i općinskoj) u okviru postojećih radova (V. Rogić, 1973., i M. Sić, 1987.), kako bi kasnija analiza prostornog uzorka na razini naselja bila razumljivija, a ocjena njezine reprezentativnosti objektivnija.

Slika 2

Nacrt nodalno funkcionalne regionalizacije RH

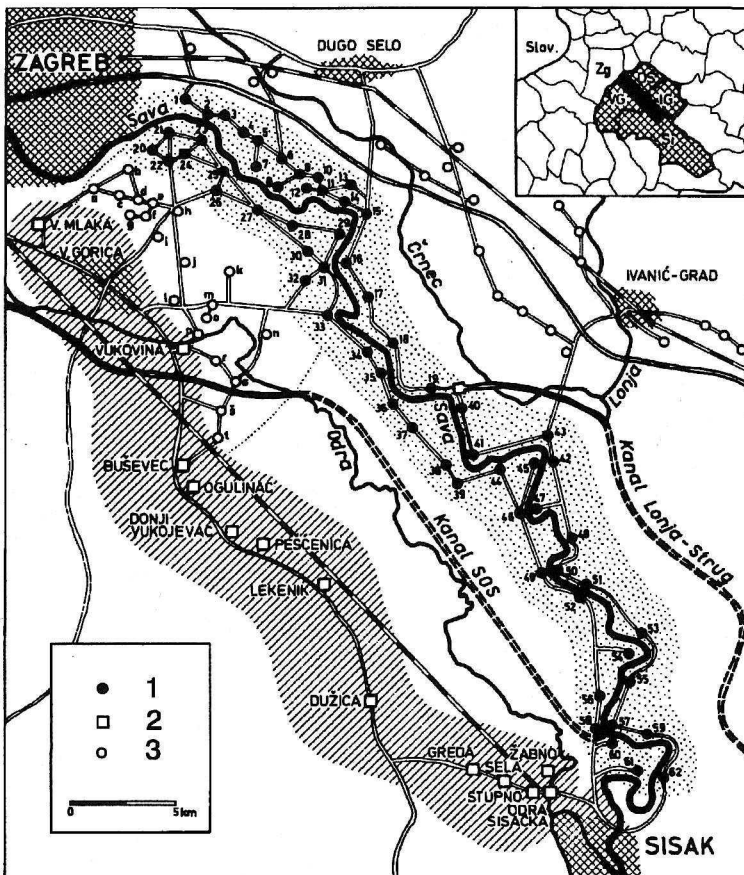

1. makroregionalni centri (veliĉine preko 100.000 stanovnika)
2. makroregionalni centri (veliĉine 50-100.000 stanovnika)
3. regionalni centri (veliĉine 50-100.000 stanovnika)
4. regionalni centri (veliĉine 20-50.000 stanovnika)
5. regionalni centri (veliĉine 10-20.000 stanovnika)
6. centri (veliĉine 20-50.000 stanovnika) koji nemaju funkciju regionalnih centara
7. potencijalni regionalni centri (veliĉine ispod 10.000 stanovnika)
8. gravitacijska meĉuopćinska povezanost s regionalnim Źarištima
9. granice makroregionalnih grupacija
10. teritoriji izrazitog preklapanja gravitacijskog utjecaja makrocentra
11. zbog udaljenosti od centra slabo izražena povezanost
12. potencijalne konurbacije kao makroregionalna Źarišta
13. potencijalne konurb. kao reg. Źarišta

Na slici 2 je priložen nacrt nodalno-funkcionalne regionalizacije (V. Rogić, 1973.) do razine potencijalnog regionalnog centra s manje od 10.000 stanovnika 1971. godine. Već tada se u prostoru jasno uočilo da se u Hrvatskoj izdvajaju dva relativno veća područja (uvjetno – regije) bez pravog regionalnog centra okupljanja. To su cijeli lički prostor, kojeg je čak moguće proširiti Gorskim kotarom i SZ dijelom Dalmatinske zagore, i granični prostor između Središnje i Istočne Hrvatske, koja nije pod direktnim utjecajem Zagreba i Osijeka. Karakteristično je da se u oba prostora niti do danas nije formiralo jače regionalno središte, a ujedno su to prostori naglašenih negativnih demografskih pokazatelja. Sličnih bi se sjena u funkcionalnom organiziranju moglo uočiti i na nižoj regionalnoj i općinskoj razini (središnja Istra, Banija i Kordun, Pelješac, dalmatinski otoci itd.). Bitnih razlika nema niti unutar općina: u pravilu je općinski centar jedino naselje većeg stupnja centraliteta, dok lokalni centri (područni su vrlo rijetki) imaju samo ulogu zadovoljavanja različitih potreba stanovništva, a ne i usmjeravanja, gospodarskih i demografskih tijekova. Primjer za to bi mogao biti i prisavski prostor između Zagreba i Siska (sl. 3 i 4).

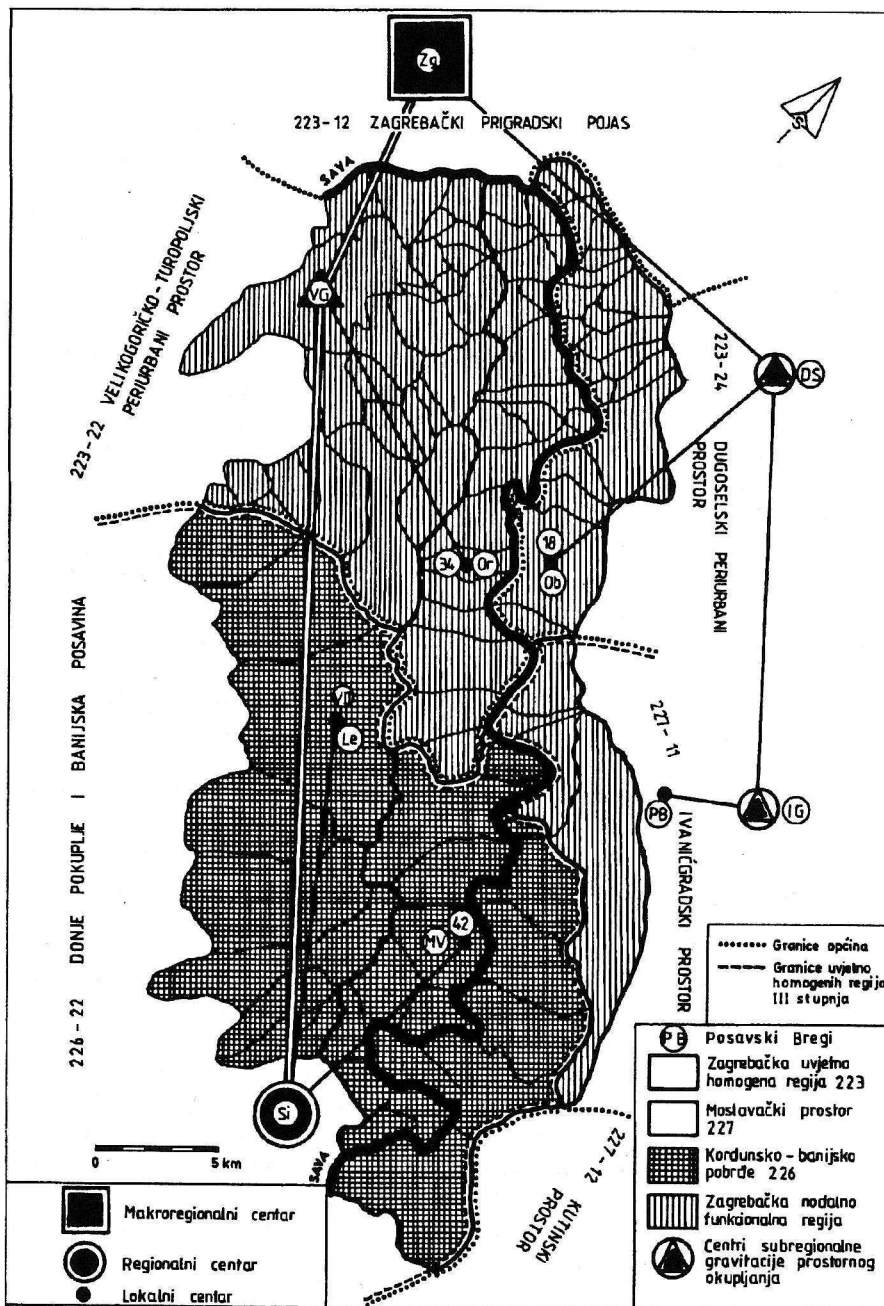
Slika 3

Prisavska naselja (1), naselja uz glavnu prometnicu (2) i dio ostalih naselja između Zagreba i Siska

Slika 4

Postojeća uvjetno homogena i nodalno-funkcionalna regionalizacija prisavske zone

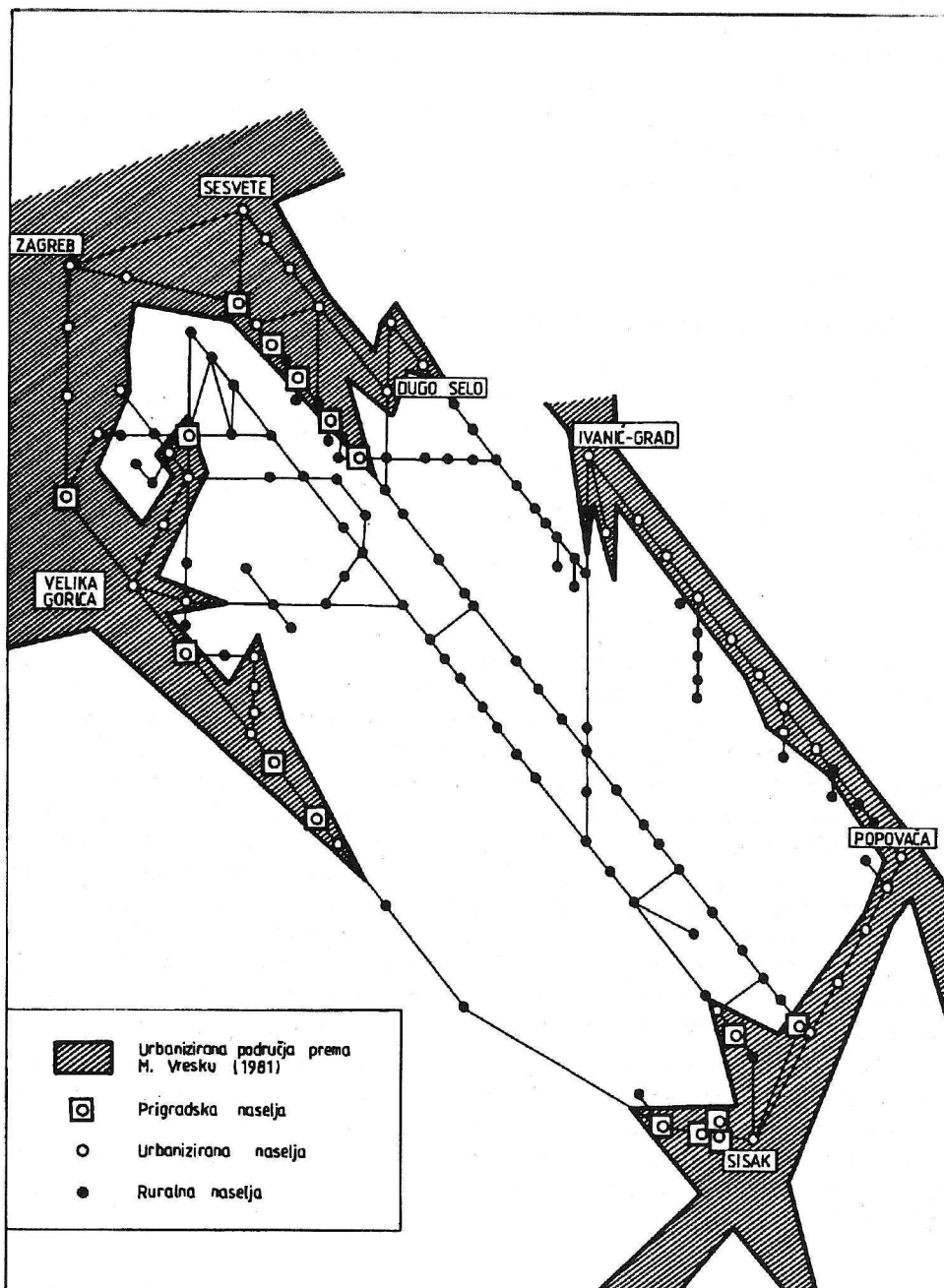

U užem prisavskom prostoru između Zagreba i Siska na teritoriju četiriju općina (Velika Gorica, Dugo Selo, Ivanić-Grad i Sisak) nalaze se 62 ruralna naselja, a u širem prostoru još 33 naselja. Slika 3 prikazuje položaj tih naselja, položaj općinskih centara izvan te zone i grada Zagreba, u čijoj su makroregionalnoj utjecajnoj zoni sva naselja, te cjelokupnu prometnu mrežu šireg prisavskog prostora na tom profilu. S obzirom na blizinu Zagreba i Siska te ostalih općinskih centara (Velike Gorice, Dugog Sela i Ivanić-Grada) treba očekivati da bi ovaj prostor trebao imati logičan prostorni raspored lokalnih centara i preklapanje funkcionalnih utjecaja. Međutim, slika 4 pokazuje da su u cijelom prostoru samo 4 lokalna centra male populacijske mase bez ikakvog utjecaja na ublažavanje negativnih lokalnih demografskih i ostalih procesa. Naime, u funkcionalnoj organizaciji prostora najnižeg reda veličine revitalizacija je u prostoru moguća kad lokalni centri postaju smjer preseljavanja iz manje dostupnih čistih ruralnih i poljoprivrednih naselja ili doseljavanja izvanopćinskog stanovništva.

Lokalni centri u prisavskoj zoni nisu nositelji takvih trendova nego su i sami zahvaćeni depopulacijom, prirodnim padom i izumiranjem stanovništva. Za cjelokupno sagledavanje problematike bitnije su stoga zone širenja centrifugalne urbanizacije oko Zagreba i Siska (slika 5) i formiranje urbane sjene između 2 longitudinalna pravca. Formiranje urbane sjene u prisavskoj zoni direktna je posljedica neodgovarajuće mreže cestovnih prometnica i različite dostupnosti prema Zagrebu i Sisku primarno i prema Velikoj Gorici, Dugom Selu i Ivanić-Gradu sekundarno. Iz slika 3 i 5 jasno je vidljivo da veliki broj paralelnih naselja nemaju nikakvu vezu i da primarno logično longitudinalno organiziranje i povezivanje u sekundarnoj fazi bez poprečnih veza gubi prostornu logiku i smisao. Slično je i s već spomenutim forsiranjem pridravskog, prisavskog i priobalnog republičkog pravca. Posebno je bitno naglasiti da se urbana sjena s vrlo negativnim demografskim posljedicama formirala u blizini jakih centara, a moguće je i pretpostaviti kakvi su procesi unutar općina u velikim izoliranim i brdsko-planinskim područjima, ili kakvi će se pojaviti u okupiranim područjima nakon povlačenja srpskih okupatora. Potpuno izoliranih ruralnih naselja u Hrvatskoj je 1982. godine bilo 1304 ili 19,6%, a u njima je 1981. godine živjelo 208.537 ili 4,5% stanovnika (prosječno u naselju 160 stanovnika). Ta naselja, naime, nisu 1982. godine imala dnevnu autobusnu vezu i praktički se mogu smatrati potpuno izoliranim (M. Sić, 1987., str. 38). Demografski procesi u njima su, jasno, negativni i ta naselja izumiru bez ikakve mogućnosti za revitalizacijom. Regionalno gledajući, taj prosjek od 4,5% ukupnog republičkog stanovništva nije svugdje jednak, tako je npr. u Lici čak 37,9% naselja i 15,9% stanovništva bez dnevne autobusne veze, u regiji Karlovac 38,2% naselja i 14,3% stanovništva, a u zagrebačkom prstenu 16,4% naselja i 10,3% stanovništva (M. Sić 1987., str. 38). Apsolutni i relativni broj stanovnika tako izoliranih naselja nije velik, no kad se to stavi u odnos s ukupnim ruralnim i poljoprivrednim stanovništvom Hrvatske, dobiju se relacije koje jasno pokazuju svu težinu problematike. Tako je npr. tih 208.537 stanovnika gotovo desetina ukupnog ruralnog stanovništva Hrvatske i gotovo 30% ukupnog poljoprivrednog stanovništva Hrvatske. Ako se tome doda broj dnevnih autobusnih veza i njihova česta neusklađenost s potrebama dnevne migracije, očito je da je slaba povezanost ruralnih naselja s urbanim centralnim naseljem prevladavajući faktor negativnih demografskih procesa i glavna kočnica moguće revitalizacije.

Slika 5

Urbanizirano područje šire prisavske zone i prigradska naselja prisavskog i pricestovnog niza naselja 1981. godine

Poseban problem u cjelokupnom povezivanju prostora predstavljaju i administrativno-teritorijalna (politička) ograničenja, s obzirom na to da su općinske granice sve više postajale realne (ali ne i objektivne) prostorne međe i faktor ograničavanja funkcionalnih tijekova. Tako se povezivanje naselja primarno usmjerava prema općinskom centru, iako je prostorna logika često drukčija. To se potvrdilo i kod prisavskih naselja, gdje organizacija prometa seže do općinskih granica (naročito kod Siska), iako bi zbog potreba prostornih procesa trebalo ići i izvan njih. S tim je povezana i udaljenost naselja od općinskog centra, tako da u Hrvatskoj ima područja (općina) u kojima su naselja i preko 120 km udaljena od općinskog centra (u općini Dubrovnik, na primjer). Jasno je da u takvim uvjetima potreban stupanj povezanosti niti uz najbolje tehničke uvjete prometnica nije moguće postići. Posredno je cjelokupni problem moguće sagledati iz tablice 2.

Tablica 2**Udaljenost mjesnih ureda od općinskog centra (J. Hrženjak. 1983., str. 701)**

Udaljenost od općine u km	<10	<20	<30	<50	<75	<100	>100	Ukupno
Broj mjesnih ureda	125	269	119	70	10	5	2	600
Udio mjesnih ureda	20.8	44.8	19.8	11.7	1.7	0.8	0.3	100.0

U Hrvatskoj je 1981. godine bilo 3591 mjesnih zajednica (prosječno je u jednoj mjesnoj zajednici bilo 1,68 naselja) i 612 mjesnih ureda (prosječno je na jedan mjesni ured bilo 10,86 naselja). Iz toga je vidljivo da bi udaljenosti naselja od općinskog centra bile i veće nego što je prikazano u tablici, no ipak se relacije mogu uočiti. Iz tablice je vidljivo da je čak 34,4% mjesnih ureda, ili procijenjeno 2.237 naselja, na udaljenosti većoj od 20 km od općinskog centra, a da ih je čak 79,2% (ili procijenjeno 5158 naselja) na udaljenosti većoj od 10 km. Uz malu populacijsku masu i slabu funkcionalnu privlačnost relativno velikog broja općinskih centara (neki općinski centri nemaju niti 1000 stanovnika, a neki imaju čak i emigraciju stanovništva), jasno je da je veliki broj ruralnih naselja na takvoj udaljenosti od centra da praktički ne mogu doći u zonu prigradske urbanizacije. Tako se npr. u prisavskim naseljima pokazalo da je kod Siska zona prigradske transformacije naselja prosječno na izoteli od samo 5 km, a kod Zagreba od 20 km – iako su i Sisak i Zagreb snažni nositelji prigradske transformacije.

Sve to pokazuje da bi u okviru prostornog planiranja u cijelom ruralnom području bilo nužno primarno rješavati problem povezivanja ruralnih naselja s centralnim naseljima i time omogućavati, u jednom smjeru, širenje urbanizacije i urbanog načina života, a u drugom efikasnije valoriziranje osnovnih funkcija ruralnog područja. Na cijeloj toj relaciji moguća su i potrebna opća sistemski rješenja i posebna lokalna, odnosno autohtona rješenja.

3. DEMOGRAFSKI ASPEKT REVITALIZACIJE RURALNIH NASELJA

Za potrebe sagledavanja ruralnog potencijala i osnovnih pretpostavki njegovog iskorištavanja, optimalne organizacije ruralnog područja te mogućnosti njegove revitalizacije nije nužna kompletna demografska analiza. Ona, naravno, nije niti moguća na naseljskoj razini, pa su u okviru ovog poglavlja razmotreni samo razmještaj, kretanje i struktura stanovništva, uz sve ograde navedene u uvodu. Bitno je uočiti do kakvog prerasmještaja stanovništva dolazi, kakav je intenzitet i smjer međupopisnih promjena, što se događa s prirodnim priraštajem, kakva je gruba migracijska bilanca i u kakvim se demografskim okvirima svi ti procesi odvijaju – kako bi se realnije mogla ocijeniti buduća kretanja.

3.1. Razmještaj stanovništva

Razmještaj stanovništva nije moguće razmotriti na nivou svih 6650 naselja, pa su stoga razmotreni opći procesi prerasmještaja i promjene gustoća stanovništva prema tipovima općina. Na taj su način posredno uočeni osnovni procesi promjene koncentracije u ruralnim područjima.

Tablica 3

Općine u RH prema broju stanovnika 1971. i 1981. godine

Broj stanovnika u 1000	1971.				1981.			
	Broj općina	Broj stanovnika	Relativni udio u %		Broj općina	Broj stanovnika	Relativni udio u %	
			Općina	Stanovnika			Općina	Stanovnika
10	11	83.265	9,7	1,9	11	76.365	9,6	1,7
10 - 15	9	114.302	8,0	2,6	10	121.363	8,7	2,6
15 - 20	16	277.432	14,1	6,3	19	338.244	16,5	7,4
20 - 30	19	464.986	16,8	10,5	19	483.594	16,5	10,5
30 - 40	20	690.508	17,7	15,6	15	499.230	13,0	10,8
40 - 50	8	371.349	7,1	8,4	10	444.078	8,7	9,7
50 - 60	9	496.403	8,0	11,2	9	480.258	7,8	10,4
60 - 70	7	451.338	6,2	10,2	5	318.080	4,4	6,9
70 - 100	7	560.187	6,2	12,6	9	740.424	7,8	16,1
100	7	918.451	6,2	20,7	8	1099.833	7,0	23,9
Ukupno:	113	4426.221	100,0	100,0	115	4601.469	100,0	100,0

Izvor: SGH 1977. RZS RH, Zagreb, 1977., str. 301.; SGH 1987. RZS RH, Zagreb, 1987., str. 373.

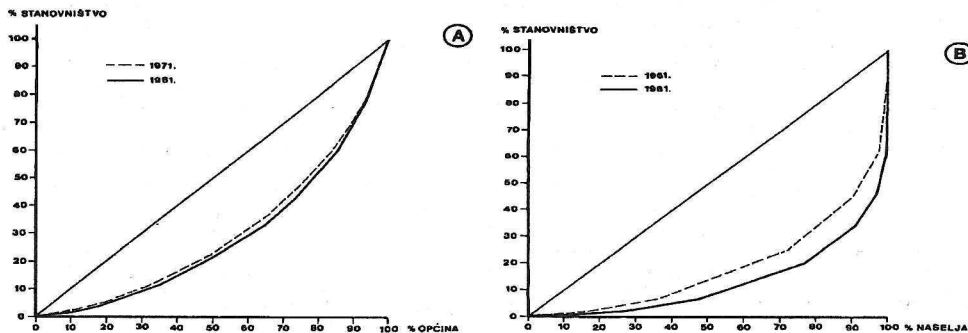
Tablica 4**Naselja u Hrvatskoj prema broju stanovnika 1961. i 1981. godine**

Veličina naselja	1961.				1981.			
	Relativni udio u %		Kumulirani postoci		Relativni udio u %		Kumulirani postoci	
	Naselja	Stanovništvo	Naselja	Stanovništvo	Naselja	Stanovništvo	Naselja	Stanovništvo
<100	16,9	1,6	16,9	1,6	26,6	1,9	26,6	1,9
100 - 200	19,9	4,7	36,8	6,3	21,1	4,5	47,7	6,4
200 - 500	34,8	18,1	71,6	24,4	29,3	13,6	77,0	20,0
500 - 1.000	18,3	20,3	89,9	44,7	14,0	13,9	91,0	33,9
1.000 - 2.000	7,3	16,9	97,2	60,7	5,8	11,4	96,8	45,3
2.000 - 10.000	2,5	14,0	99,7	74,7	2,7	15,3	99,5	60,6
10.000 - 10.0000	0,3	12,5	100,0	87,2	0,4	15,9	99,9	76,5
> 100.000	0,0	12,8	100,0	100,0	0,1	23,5	100,0	100,0
Ukupno:	100,0	100,0	612,1	399,6	100,0	100,0	638,5	344,6

Izvor: Korenčić, (1979.), *Naselja i stanovništvo R Hrvatske*. HAZU, Knjiga 54, Zagreb, str. 29-30. SGH 1987. RSZ RH, Zagreb, 1987., str. 373.

Slika 6

Promjena koncentracije stanovništva u općinama (A) i naseljima (B) Republike Hrvatske u razdoblju 1961. (1971.) - 1981. godina

Demografska polarizacija Hrvatske uočljiva je na 3 prostorne razine: regionalnoj, općinskoj i naseljskoj. Prisutan je opći proces koncentracije (promjena razmještaja) stanovništva na manjem prostoru, u manjem broju općina i, posebno, u manjem broju urbanih naselja. Tim redoslijedom ide i intenzitet preraspještaja stanovništva, odnosno usmjerenost napuštanja cjelokupnog ruralnog područja u Hrvatskoj. Svi su ovi procesi bitni i njihovo je razmatranje u funkciji sagledavanja potencijalnih revitalizacijskih ruralnih područja u Republici (tablice 3 i 4 i slika 6).

Tablica 3 i slika 6 potvrđuju da se na općinskoj razini (slično je i na regionalnoj preraspještaja stanovništva iz ruralnih u urbano područje problem također uočava. U posljednjem međupopisnom razdoblju i grubi indeks koncentracije (suma kumulativnih postotaka u tablici) i vizualni otklon krivulja među sobom i obiju krivulja prema hipotetičkoj ravnomjernoj distribuciji (dijagonala sustava) pokazuju da se stanovništvo koncentrira u manjem broju općina. Proces je uočljiv usprkos činjenici što korelacija između apsolutnog broja stanovnika općine i migracijske bilance nije posebno izražena. Međutim, zato je promjena razmještaja stanovništva naročito uočljiva kod naselja (tablica 4 i slika 6B).

Komparabilna distribucija relativnih udjela naselja i stanovništva prema veličini naselja, odnosno broju stanovnika u naseljima, i njihove kumulirane vrijednosti pokazuju npr. da je 1981. godine u Hrvatskoj u 77% naselja (dakle, preko 3/4 naselja) živjelo samo 20% stanovništva. Podaci iz tablice i krivulja na slici pokazuju i ostale relacije: u 3,2% naselja živjelo je čak 54,7% stanovništva, u 0,1% naselja 23,5% stanovništva, u 80% općina 53,1% stanovništva itd. Deset godina ranije ti su odnosi bili nešto blaži, odnosno distribucija stanovništva prema veličini naselja bila je nešto ravnomjernija. Međutim, općenito vrijedi za Hrvatsku da će se koncentracija stanovništva u malom broju naselja i dalje nastaviti. To dalje znači da će razlike između ruralnih naselja (u Hrvatskoj je 1981. godine bilo čak 91% naselja do 1000 stanovnika), s jedne strane, i urbanih naselja, s druge strane, prema svim demografskim pokazateljima biti još veće. Potencijalna će revitalizacija u tim uvjetima ovisiti o geografskom položaju naselja ili smještaju područja i stupnju demografske erozije osnovnih struktura i, naravno, razrušenosti u ratu. Uočene procese mogu potvrditi i podaci iz tablice 5., posebno oni koji se odnose na ruralne općine.

Tablica 5

Tipovi općina u Hrvatskoj prema površini, broju stanovnika i gustoći stanovništva 1971. i 1981. godine

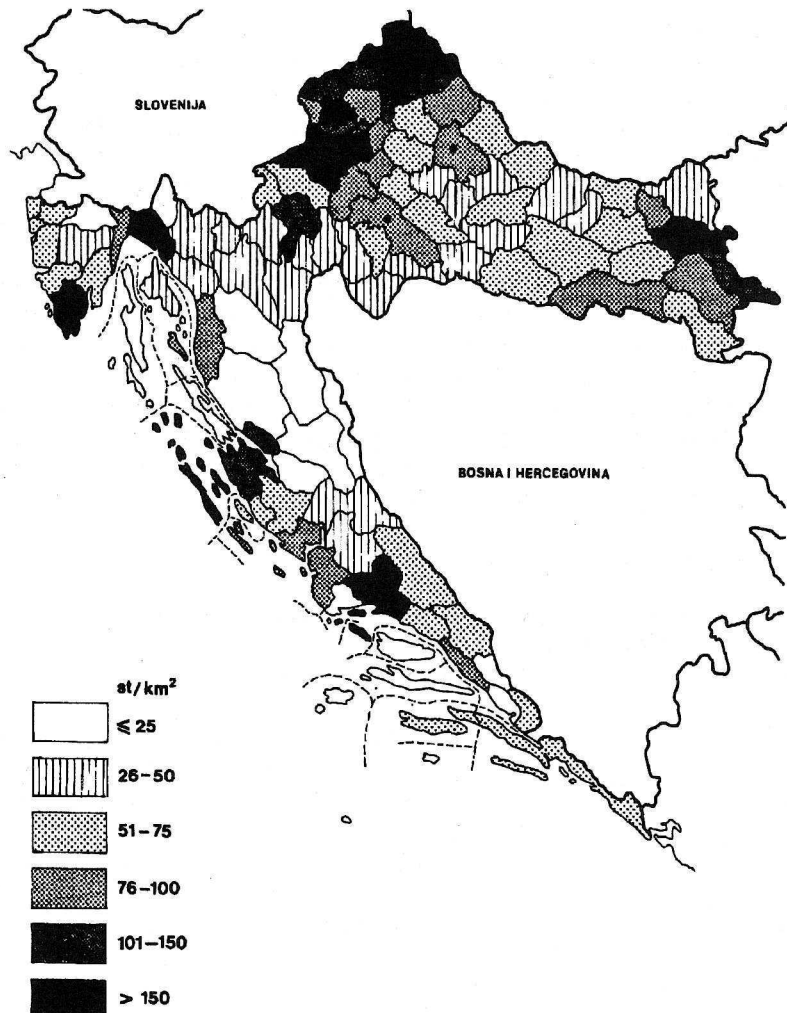
Tipovi općina	1971.			1981.		
	Površina u km ²	Broj stan.	Gustoća stan.	Površina u km ²	Broj stan.	Gustoća stan.
Urbane	9.618	1584.476	164,7	9.618	1794.234	186,5
Urbanizirane	10.805	574.945	53,2	10.805	597.341	55,3
Urbano-ruralne	1.658	159.424	96,2	1.658	165.959	100,1
Ruralne	34.172	2107.376	61,7	34.172	2043.935	59,8
Ukupno	56.253	4426.221	78,7	56.253	4601.469	81,8

Izvor: SGH 1987., RZS RH, Zagreb, 1987.

Iako je gustoća stanovništva vrlo općenit pokazatelj razmještaja stanovništva, jasno je uočljivo da u predloženoj tipizaciji općina jedino ruralne općine imaju smanjivanje gustoće stanovništva u zadnjem međupopisnom razdoblju. Stanovništvo se koncentriira u urbanim (porast gustoće stanovništva je 13%), urbaniziranim (porast 3,9%), pa čak i urbano-ruralnim općinama (porast 4,1%), u kojima je 1981. godine živjelo 55,6% stanovništva. Pored toga, vizualna komparacija kartograma gustoća stanovništva (slika 7) i tipova urbanizacije općina (slika 1) pokazuje veliki stupanj korelacije malih gustoća stanovništva i ruralnosti općina, i obrnuto. Kako će se takav preraspodjela i polarizacija stanovništva odraziti na prirodni priraštaj i demografske strukture ruralnih područja (naselja), pokazat će analiza u idućim poglavljima.

Slika 7

Gustoća stanovništva u Hrvatskoj po općinama 1981. godine

3.2. Kretanje stanovništva i dobno-spolni sastav stanovništva

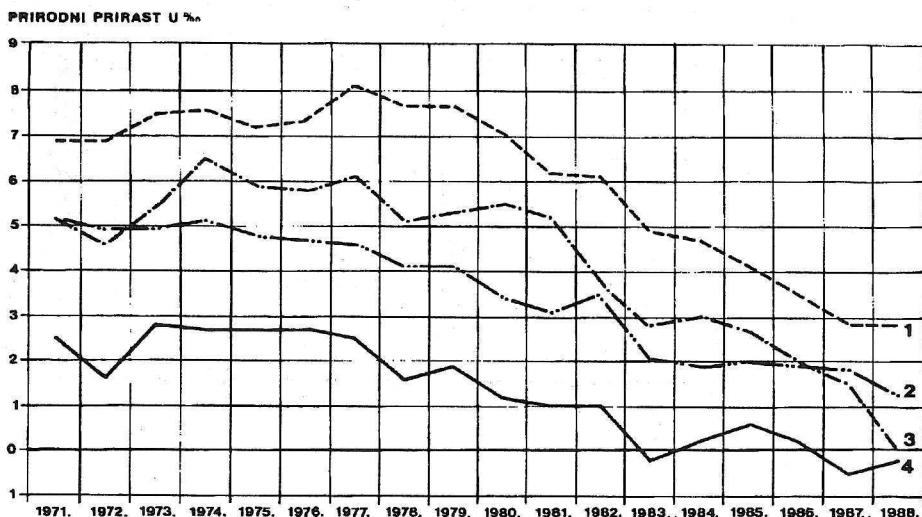
Za utvrđivanje osnovnih pretpostavki revitalizacije ruralnih naselja relevantna su razmatranja promjene ukupnog ruralnog stanovništva po popisima, prirodnog kretanja stanovništva i tipova općeg kretanja stanovništva. Moguća razina analize je ukupno ruralno područje, ruralne općine i ruralna naselja u reprezentativnom prisavskom prostoru između Zagreba i Siska. Proces smanjivanja ruralnog stanovništva u međupopisnim razdobljima pokazuju već podaci u tablici 1. Intenzitet njegovog smanjivanja nije, naravno, jednak intenzitetu smanjivanja poljoprivrednog stanovništva od 1953. do 1981. godine, a i relativni udio ruralnog stanovništva 1981. godine pokazuje visok stupanj ruralnosti Republike. Sličan proces pokazuje i analiza na razini ruralnih općina (tablica 5). Prema tome, sam proces deruralizacije nije takvog intenziteta kao negativne promjene prirodnog prirasta i demografskih struktura unutar ruralnog područja.

Prirodno je kretanje stanovništva moguće analizirati samo na razini općina, pa je stoga najbolje razmotriti njegove vremenske razlike prema tipovima urbanizacije općina (slika 8 i 9, tablice 6 i 7).

Slika 8

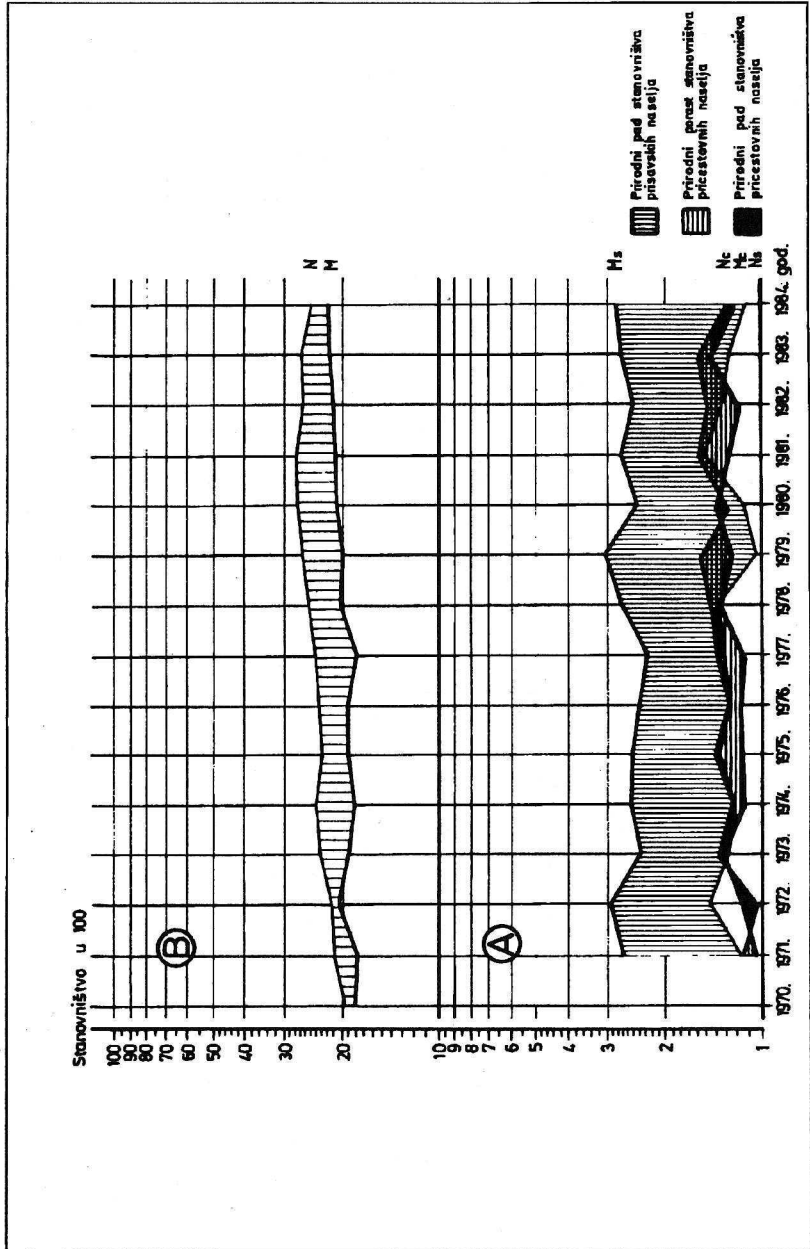
Promjene stopa prirodnog prirasta općina Republike Hrvatske u razdoblju od 1971. do 1981. godine

1 URBANA OPĆINA 2 URBANIZIRANE OPĆINE 3 URBANO-RURALNE OPĆINE 4 RURALNE OPĆINE

Slika 9

Prirodno kretanje ukupnog stanovništva prisavskih i pricestovnih naselja (A) i općina Dugo Selo, Ivanić-Grad i Sisak (B) 1970.-1984. godine

Tablica 6

Prirodni priraštaj stanovništva općina različitog stupnja urbanizacije u razdoblju 1971.-1988. godine

Tipovi općina	1971.	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.	1981.	1982.	1983.	1984.	1985.	1986.	1987.	1988.
Urbane	10993	11133	12197	12609	12083	12623	13908	13457	13545	12692	11184	11107	9038	8755	7727	6636	5668	5368
Urbanizirane	2954	2820	2838	2934	2793	2763	2737	2443	2409	2046	1860	2118	1288	1153	1213	1169	1104	792
Urbano-ruralne	809	731	866	1050	953	948	990	841	868	912	859	640	461	508	461	347	250	0
Ruralne	5257	3470	5808	5699	5547	5646	5244	3248	3981	2470	2131	2102	-336	324	1197	334	-893	-321
Ukupno	20013	18154	21709	22301	21376	21980	22879	19989	20803	18120	16035	15967	10451	10740	10598	8486	6129	5839

Izvor: Priopćenja Prirodno kretanje stanovništva, 21.2.; RZS RH, Zagreb, 1984.-1988. Dokumentacija Prirodno kretanje stanovništva 1971.-1983., 128, 162, 198, 234, 269, 309, 346, 384, 418, 460, 494, 542, 577 i 614, RZS RH, Zagreb, 1973.-1986.

Tablica 7

Stope prirodnog priraštaja stanovništva općina različitog stupnja urbanizacije u razdoblju 1971.-1988. godine

Tipovi općina	1971.	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.	1981.	1982.	1983.	1984.	1985.	1986.	1987.	1988.
Urbane	6,9	6,9	7,5	7,6	7,2	7,4	8,1	7,7	7,7	7,1	6,2	6,1	4,9	4,7	4,1	3,5	2,9	2,8
Urbanizirane	5,1	4,9	4,9	5,1	4,8	4,7	4,6	4,1	4,1	3,4	3,1	3,5	2,1	1,9	2,0	1,9	1,8	1,3
Urbano-ruralne	5,1	4,6	5,4	6,5	5,9	5,8	6,1	5,1	5,3	5,5	5,2	3,8	2,8	3,0	2,7	2,0	1,5	0,0
Ruralne	2,5	1,6	2,8	2,7	2,7	2,7	2,5	1,6	1,9	1,2	1,0	1,0	-0,2	0,2	0,6	0,2	-0,5	-0,2

Izvor: tablice 5 i 6

Tablica 8

Tipovi općeg kretanja stanovništva općina Republike Hrvatske u razdoblju 1971.-1981. godine

Tipovi općina	Promjena broja stanovnika 1971.-1981.		Kupni prirodni prirast 1971.-1981.		Migracijska bilanca 1971.-1981.		Tip općeg kretanja stanovništva i trend
	Apsolutna	Relativna u %	Apsolutni	Relativni u %	Apsolutna	Relativna u %	
Urbane	209.758	13,2	125.240	7,9	84.518	5,3	I1 Ekspanzija stanovništva
Urbanizirane	22.396	3,9	26.746	4,7	-4.350	-0,8	E1 Emigracija stanovništva
Urbano-ruralne	6.535	4,1	8.159	5,1	-1.624	-1,0	E1 Emigracija stanovništva
Ruralne	-63.441	-3,0	46.370	2,2	-109.811	-5,2	E3 Izrazita depopulacija
Ukupno	175.248	4,0	207.324	4,7	-32.076	-0,7	E1 Emigracija stanovništva

Izvor: tablice 5 i 6

Podaci i njihova grafička simplifikacija pokazuju da intenzivno smanjivanje prirodnog prirasta u svim područjima počinje krajem 70-ih godina. Bitne razlike u procesu s obzirom na stupanj urbanizacije prostora (naselja) nema: štoviše, uočljivo je da je smanjivanje prirodnog prirasta najintenzivnije upravo u urbanim i urbaniziranim općinama. S obzirom na bitno niže stope prirodnog rasta u ruralnim općinama, jasno je da su uz slični intenzitet smanjivanja prirodnog prirasta u cijelom području ruralnih općina uočene veće negativne vrijednosti. Prirodni je pad, dakle, prisutan u gotovo 50% republičkog područja, uz realnu pretpostavku njegovog još većeg intenziviranja. Vrlo male stope prirodnog rasta u urbanim (2,8‰) i urbaniziranim općinama (1,3‰) i nultog prirodnog priraštaja u urbano-ruralnim općinama 1988. godine potenciraju problem prirodnog prirasta na cijelom republičkom prostoru. Revitalizacija i odgovarajuća populacijska politika vrlo će brzo biti objektivna potreba i urbanog (manje) i ruralnog (više) prostora.

Prije dvadeset godina (1971. godine) u ukupnom republičkom prirodnom prirastu ruralne su općine imale 26,3%-tni udio (realno i daleko veći jer su općine izdvojene u tipove prema podacima 1981. godine), prije deset godina 13,6%-tni udio, da bi 1988. godine pozitivni prirodni rast stanovništva Republike praktički osiguravale samo urbane općine. Godine 1981. te su općine činile 39% republičkog stanovništva, a 1988. godine davale 92% republičkog prirodnog prirasta. Dakle, ruralni je prostor ne samo izgubio svoju tradicionalnu biodinamičku i reproduktivnu snagu, nego je dugotrajnom i intenzivnom emigracijom (ruralni egzodus) uslijed poremećenih struktura sve bliži izumiranju u cjelini.

Negativnost procesa još je više izražena na nižoj razini analize, po naseljima. Primjer prisavskih naselja to najbolje potvrđuje (slika 9). Komparacija općinskog i naseljskog prirodnog pada pokazuje bitno intenzivniji prirodni pad u ruralnim i izoliranim prisavskim naseljima nego u ruralnim općinama. Istovremeno pricestovno povoljnije položena naselja na istom profilu između Zagreba i Siska imaju prirodni rast stanovništva. Najizoliranija prisavska naselja imaju stope prirodnog pada čak ispod -20‰, a rođenja djeteta nije bilo u nizu od nekoliko godina. To sve pokazuje da se negativnost procesa povećava sa smanjivanjem prostorne razine razmatranja i smanjivanjem dostupnosti ruralnog naselja do općinskog ili regionalnog središta.

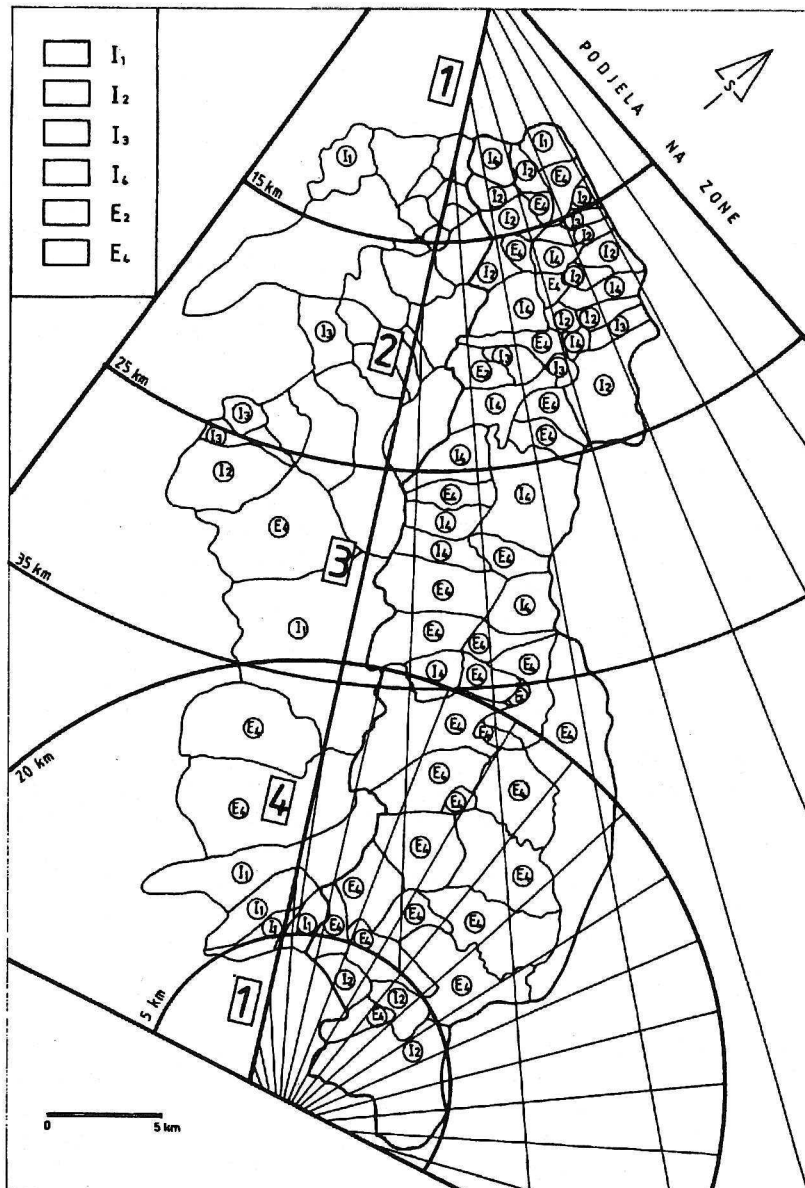
Promatrajući općine prema stupnju urbanizacije i tipu općeg kretanja stanovništva (Friganovnić, M., 1983., tablica 8) jasno se vidi već na početku naglašena demografska polarizacija. Samo urbane općine imaju pozitivnu migracijsku bilancu u desetgodišnjem razdoblju 1971.-1981. i imigracijski tip I1. S druge strane, ruralne općine imaju vrlo izrazitu apsolutnu negativnu migracijsku bilancu. Tip je E3 ili izrazita depopulacija. Iselio je veliki ukupni prirodni porast stanovništva (46.370 stanovnika) i dio demografske osnove, a podaci o prirodnom prirastu (tablica 6) pokazuju da su se ruralne općine već približile izumiranju stanovništva, što će nakon 1990. biti osnovno obilježje.

Vrlo je zanimljivo da Republika Hrvatska, usprkos tome što je kao relativno razvijenija republika u bivšoj SFRJ imala pozitivnu međurepubličku i međupokrajinsku migracijsku bilancu, sveukupno ima emigraciju kao tip općeg kretanja stanovništva (tablica 8), pa je objektivna pretpostavka da se ovdje radi o privremenoj ekonomskoj emigraciji, koja je sve više postajala trajnom, ali je jasno da takav proces na nivou cijele republike bitno utječe na demografske procese koji u negativnom smjeru idu brže od razvoja republike. Gotovo je 3/4 općina u razdoblju 1971.-1981. godine imalo emigracijski tip (točnije 72,8%), što je 77,6% površine i 53% stanovništva, a od toga vrlo

negativan tip E3 i E4 (izrazita depopulacija i izumiranje stanovništva) skoro 50% općina s 50% površine i 25,3% stanovništva. Može se pretpostaviti da će u slijedećem međupopisnom razdoblju problem biti još naglašeniji.

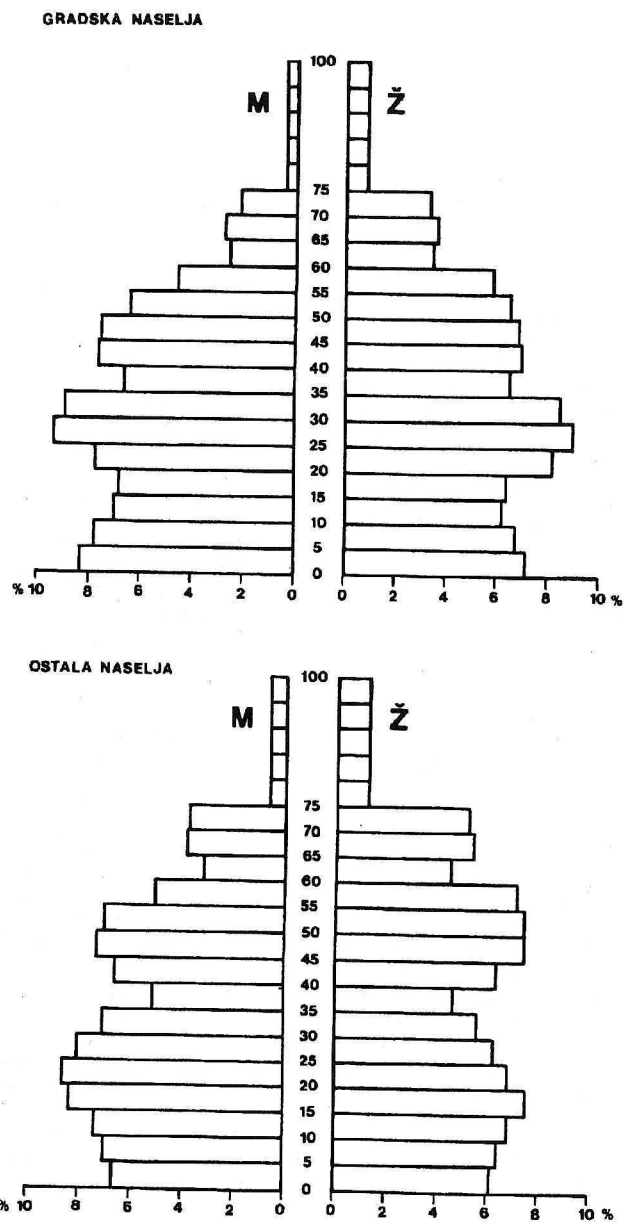
Slika 10

Tipovi općeg kretanja stanovništva prisavskih i pricestovnih naselja 1971.-1981. godine

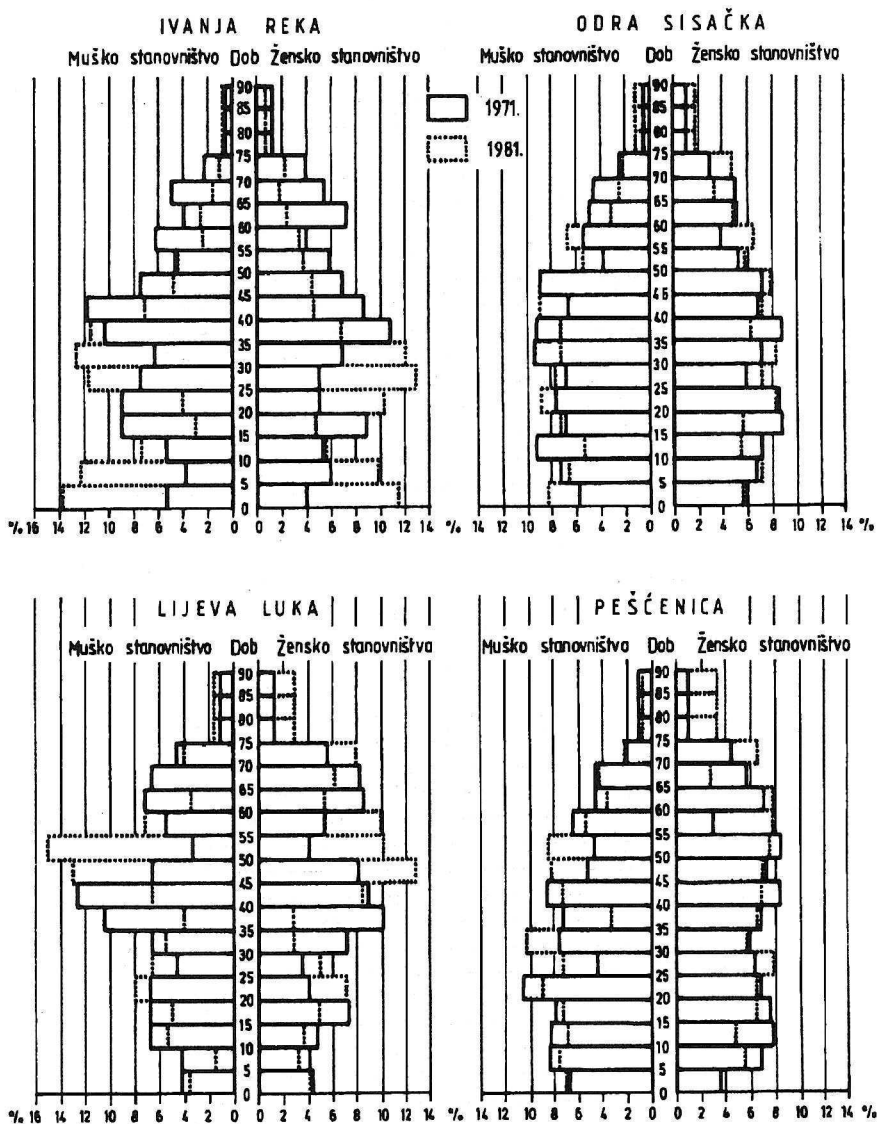
Slika 11

Dobno-spolna struktura gradskih i ostalih naselja Republike Hrvatske 1981. godine

Slika 12

Dobno-spolna struktura stanovništva tipičnih imigracijskih i emigracijskih prisavskih i pricestovnih naselja 1971. i 1981. godine

Kako izgleda distribucija tipova općeg kretanja stanovništva po naseljima između Zagreba i Siska, pokazuje slika 10. Unutar promatranog profila postoji određena pravilnost pojavljivanja pojedinih tipova koja je u jakoj korelaciji s dostupnošću Zagreba i Siska. Zone moguće revitalizacije stanovništva nisu jednako široke oko Zagreba i Siska i gotovo ih je moguće objasniti s funkcionalnom organizacijskom snagom Zagreba i Siska. Analiza je pokazala da su sva prisavska naselja u određenom razdoblju bila emigracijski različitog intenziteta, od emigracije do izumiranja. Imigracijski tip I1 imala su samo terminalna i populacijski dva najveća naselja do Siska i Zagreba. Ostali su se imigracijski tipovi (12, regeneracija imigracijom, 13, slaba regeneracija imigracijom, i 14, vrlo slabo regeneracija imigracijom) pojavili u posljednjem međupopisnom razdoblju u užoj prigradskoj zoni. Svojevrсна je regeneracija stanovništva posljedica doseljeničke komponente, i to uglavnom izvanopćinske, ili čak izvanrepubličke, ali to još uvijek ne znači da se pojavio i proces revitalizacije. Naime, analize su pokazale da doseljavanje stanovništva (dakle, svojevrсна regeneracija imigracijom) samo ublažava prirodni pad stanovništva, ali ga još uvijek ne zaustavlja. To samo potvrđuje da su problem prirodnog priraštaja i potreba za revitalizacijom stanovništva u Hrvatskoj vrlo naglašeni i posebni.

Restriktivni tip dobno-spolnog sastava stanovništva po petogodišnjim dobnim skupinama neurbanih naselja (slika 11) pokazuje mogući demografski okvir zbijanja. Sužavanje baze grafičkog prikaza potvrđuje ranije konstatirane negativne trendove u budućnosti i nagovještava daljnje opadanje reproduktivne moći stanovništva ruralnih naselja. To će sasvim sigurno dovesti do nedostatka određenih kontigenata stanovništva i nemogućnosti ostvarivanja osnovnih funkcija ruralnih područja i naselja. Posebno to potvrđuje dobno-spolni sastav tipičnog izumirućeg naselja Luke Lijeve u prisavskom nizu (slika 12). Poremećenost dobnih skupina je u tom i sličnim naseljima izuzetno velika, a biološki su faktori i starost stanovništva takvi da revitalizacija stanovništva praktički nije moguća. Moguća je jedino u bližim prigradskim, jače i slabije urbaniziranim naseljima, kakva su na slici 12 Ivanja Reka i Odra Sisačka, na primjer.

4. OSNOVNE PRETPSTAVKE REVITALIZACIJE RURALNIH NASELJA NA PRIMJERU PRISAVSKIH NASELJA IZMEĐU ZAGREBA I SISKA

Prethodne procjene parcijalnih promjena u prisavskoj zoni omogućuju razmatranje opće perspektive naselja. Na nekoliko je mjesta već konstatirano da očekivanja nisu povoljna i da bi budućnost bez društvene intervencije izvana mogla biti vrlo nepovoljna za potrebnu valorizaciju osnovne funkcije područja i uključivanje u geopovršinski sistem rada. Naravno da ta očekivanja nisu jednaka u svim dijelovima prisavske zone, pa je stoga najobjektivnije njihovo razmatranje po zonama, izdvojenim na osnovi tipova općeg kretanja stanovništva u periodu 1971.-1981. godine (slika 10).

Prva zona. U daljnjim je razmatranjima bitno razlikovati zagrebačku i sisačku prvu zonu jer, bez obzira na sličnost obilježja na osnovi kojih su izdvojene, postoje i izvjesne razlike, bitne za buduća zbijanja. Zagrebački dio prve prisavske zone ima jasnu perspektivu. To su uglavnom prigradska urbanizirana naselja za koja će i u budućnosti utjecaji Zagreba biti presudni. Kod tih naselja društveni sadržaj i zbijanja u samim naseljima nisu bitni, s obzirom na to da stanovništvo zbog veće dostupnosti naselja (izotele i izokrone) može sve svoje potrebe zadovoljavati u gradu. S jasno izraženom regeneracijom, imigracijom i nizom komplementarnih prednosti stanovanja (naselja

nisu na samoj savskoj obali) i rada (blizina Žitnjaka i sekundarni izvor prihoda iz poljoprivredne aktivnosti), naselja će prve zagrebačke zone i dalje biti privlačna za useljavanje.

Depopulacija se ne očekuje, a prirodni pad stanovništva bit će, nažalost, i dalje prisutan jer je to jedno od osnovnih obilježja cijele Hrvatske. Ovakva se očekivanja temelje na pretpostavci da će razvoj naselja pratiti izgradnja egzistencijalnih objekata (trgovina mješovitom robom, na primjer) i odgovarajući broj autobusnih veza prema Zagrebu. Sličnu perspektivu u toj zoni nemaju samo naselja koja nisu na glavnoj cesti prema Zagrebu. Ta će naselja i dalje imati izumiranje stanovništva i sva ostala obilježja budućih promjena – kao i naselja četvrte zone. Razlike između zagrebačke i sisačke prve zone nastaju, odnosno posljedica su različitih demografskih potencijala i funkcionalnih utjecaja Zagreba i Siska. Prigradska sisačka urbanizirana prisavska naselja, također s izraženom regeneracijskom imigracijom, ipak nisu u tolikoj mjeri okrenuta prema gradu. Način života u samom naselju je i dalje bitan faktor budućih promjena. Stoga je u idućem međupopisnom razdoblju moguća čak i depopulacija, a prirodni će pad stanovništva također biti nastavljen. Bez obzira na formalnu deagrarizaciju i transformaciju stanovništva, ruralnost naselja i načina života u njima nisu preduvjet bitnije revitalizacije.

Druga zona. Dostupnost Zagreba je bitno manja, ali je zato povećana dostupnost Velike Gorice i Dugog Sela. Naselja su malog demografskog potencijala i među sobom po tipu općeg kretanja stanovništva dosta različita. Osnivanje sekundarnih gospodarstava u njima i slaba regeneracija imigracijom još uvijek nisu preduvjet jasnog budućeg razvoja. U cijeloj se zoni uočava bitna razlika između autohtonog i alohtonog stanovništva, a vrlo slaba društvena strukturiranost naselja ukazuje na isto tako slabu definiranost načina života u njima. Poremećenost dobno-spolne strukture i izraženi prirodni pad stanovništva i u budućnosti će sasvim sigurno utjecati na slabu iskorištenost poljoprivrednog potencijala. Posebna je karakteristika da imigracija ne donosi nikakvih inovacija u načinu proizvodnje i načinu života naselja druge zone. Pretpostavka je da naglašenu ruralnost naselja niti uočena imigracija stanovništva neće bitnije izmijeniti, a jasno je da takvi uvjeti u naselju nisu preduvjet suvremene transformacije naselja i stanovništva.

Treća zona. Po svim je obilježjima bliža četvrtoj zoni nego drugoj. Izdvojena je samo na osnovi uočene lagane supstitucije stanovništva imigracijom, koja objektivno nema preduvjeta za intenzivniji oblik. To su naselja koja u pravom smislu izumiru i u kojima način proizvodnje, a posebno način života, izrazito destimulativno djeluju na smjer i intenzitet promjena. Socijalna i demografska erozija već danas onemogućavaju poljoprivrednu proizvodnju, za koju inače postoje prirodni uvjeti, a u budućnosti se predviđa nastavak tog utjecaja. Veliko je pitanje može li se uopće kakvim mjerama zaustaviti čitav proces. Naselja treće zone su najnedostupnija Zagrebu i Sisku i za sada nemaju nikakvih preduvjeta za intenzivniju valorizaciju, pa iznenađuje i ovakav mali oblik regeneracije imigracijom u nekim naseljima. Očito je, međutim, da je usprkos tome nastavak demografskog izumiranja te socijalnog i gospodarskog propadanja, bez planiranih zahvata izvana, najobjektivnija pretpostavka.

Četvrta zona. U svim je naseljima četvrte zone prisutno izumiranje stanovništva u kojem veći udio imaju stope prirodnog pada stanovništva. Demogeografska tipizacija naselja pokazuje da se i u toj zoni uočava izvjesna imigracija, što još uvijek ne znači i regeneraciju stanovništva. Ruralni način života i proizvodnje dominantna su obilježja, a društveno zaostajanje naselja je dominantan proces. Poljoprivredna je djelatnost još

uvijek egzistencijalna, svaštarska i tek neznatno okrenuta gradskom tržištu. Uvjeti poljoprivredne proizvodnje ipak se u novije vrijeme nešto mijenjaju, ali za sada nemaju bitnijih utjecaja na uočene procese. Naime, u lijevom zaobalju se u okviru kompleksnog uređenja i privođenja Lonjskog polja ratarskoj obradi na posjedima nekih naselja već izvršila kanalizacija i komasacija zemljišta. Međutim, to još uvijek neće značiti intenzivnije i preorijentaciju proizvodnje demografski ostarjelih gospodarstava. Vrlo je karakteristično da se u većini naselja ove zone, usprkos izumiranju stanovništva i svim ostalim negativnim procesima, materijalna osnova postojećih gospodarstava ne smanjuje, već povećava. To znači da postoje uvjeti za materijalnu reprodukciju individualnog gospodarstva, unatoč svim društvenim nepogodnostima u kojima se poljoprivredna aktivnost odvija. Postojat će, naravno, i dalje, sve dok demografski faktori ne postanu dominantni u cijelom procesu proizvodnje. S obzirom na trendove demografskih procesa, to je objektivna pretpostavka možda već i ovog međupopisnog razdoblja. Kako materijalni uvjeti poljoprivredne proizvodnje u osnovi nisu odlučujući za izumiranje stanovništva, već je to način života na selu, svi ranije nabrojani aspekti načina života u prisavskim naseljima potvrđuju nastavak izumiranja i općeg propadanja naselja.

Da li je takva perspektiva naselja odgovarajuća za širu društvenu zajednicu, posebno je pitanje, kao uostalom i načini i mogućnosti rješavanja problema. Bez obzira na politiku rješavanja i uključivanja pojedinog područja u suvremenu podjelu rada, prethodna analiza i znanstveni geografski pristup moraju rezultirati određenim rješenjima koja se objektivno nameću.

3.5. Opća i posebna rješenja

Rješenja bi uočenih stanja i procesa trebala biti opća i posebna. Opća se, naravno, odnose na globalna systemska rješenja, primjenljiva na cijeli republički ruralni prostor. Prije svega se tu misli na bitnu izmjenu položaja i vrednovanja poljoprivredne djelatnosti u okviru globalnog privrednog razvoja. Jasno je da industrijski razvoj i proizvodnja bitno utječu na opći društveno-gospodarski razvoj, ali je isto tako jasno da zapostavljena i niskoakumulativna poljoprivreda samo pogoršava i produbljava razlike u regionalnom razvoju, s obzirom na to da u Hrvatskoj i cijeloj Jugoslaviji postoje prirodnim elementima i društvenim faktorima predisponirani tradicionalni ruralni krajevi. Temeljni je problem u tome vrednovanje rada i njegovih rezultata u poljoprivredi, a s tim povezano i materijalni, društveni i politički položaj radnika na selu. Objektivno, to su determinante psiholoških i socioloških uvjeta, itekako bitnih za sveopći ruralni egzodus. Sve se to može uklopiti u zaista kompleksni pokazateljski način života u ruralnim i urbanim naseljima.

Prethodni nagovještaj općih rješenja ukazuje na samu bit problematike. Poslijeratni privredni razvoj bivše nam zajednice izjednačen je s industrijskim razvojem, što je ipak samo dijelom objektivna nužnost. Uopće nije dilema da, posebno u početnoj fazi, industrija nije osnovni nositelj općeg razvoja, nego industrija koju prati razvijena i intenzivna poljoprivreda, kao i ostale djelatnosti. Zaostajanje u razvoju bilo koje djelatnosti sličan je i po rješenjima jednako težak problem kao i neplanski regionalni razvoj. Uglavnom, poljoprivredni je razvoj, planski ili neplanski – sasvim je svjedno sada, bitno zaostajao za industrijskim. Posljedice su vrlo brzo uočene, ali su rješenja postajala sve radikalnija i teža. U takvom se zaostajanju poljoprivrede formirao nepovoljan sistem vrijednosti načina života u ruralnim i urbanim naseljima i nejednako vrednovanje rada u poljoprivredi (prvenstveno individualnoj) i izvan nje. Materijalni (manje) društveni i

politički (više) položaj radnika na selu (seljaka) nije pružao nikakvu vrijednost niti pretpostavku razvoja sela, pa je društveno zaostajanje i demografsko izumiranje ruralnih naselja logična posljedica. U tim bi se okvirima morala definirati i ova opća rješenja.

1. Poljoprivrednom se razvoju mora u globalnoj politici razvoja, investiranja i kreditiranja dati objektivno značenje.

2. Materijalno vrednovanje rada u poljoprivredi i izvan poljoprivrede ne bi smjelo biti različito; prošlo je vrijeme krivih predodžbi o bogatim seljacima i njihovom štetnom političkom utjecaju na razvoj sistema.

3. Radnika na selu treba uključiti u društvena, politička, pa i kulturna zbivanja. Ruralno poljoprivredno stanovništvo ostaje na periferiji zbivanja i odlučivanja, što je također posljedica neobjektivne predodžbe o bogatom, opozicijski nastrojenom i apolitičnom selu. Kvalitativne poromjene ruralnih naselja nisu, nažalost, pratile i promjene i inače krivih predrasuda.

4. Rješenja zdravstvenog i mirovinskog osiguranja moraju biti ključna rješenja aktivne ruralne politike.

5. Odgovarajući bi društveni fondovi trebali samo poticati društvene aktivnosti na selu, jer očito je da u suvremenim uvjetima inicijativa mora početi izvana.

6. Poljoprivredne bi udruge i ustanove trebale biti nositelji inovacija i glavni stimulanse intenzivnije proizvodnje.

7. U čitav se sustav rješenja mora uključiti odgovarajuća populacijska politika.

8. Povećanje dostupnosti centara okupljanja ruralnim naseljima u funkcionalnoj regiji poboljšanjem kvalitete i broja veza mora postati stalnim interesom.

9. Investiranje u razvoj lokalnih centara u tipičnim ruralnim područjima objektivna je potreba suvremene države.

10. Zbivanja na selu moraju imati odgovarajuće mjesto u informiranju cjelokupne društvene zajednice.

11. Osnovna pretpostavka svemu je dovesti ratom razorena ruralna područja na stanje prije rata 1991.-92.

Nasuprot ovim općim rješenjima, posebna rješenja dijelom uvjetuju navedena opća rješenja, a dijelom osnovna obilježja samoga konkretnog ruralnog područja. Posebna su rješenja bitnija za niveliranje razvoja pojedinog naselja u regiji s razvojem ostalih naselja u širem republičkom području, dok su opća rješenja bitnija za cjelokupnu ruralnu problematiku. Međutim, jedna bez drugih ne mogu dati zadovoljavajući rezultat i nužno je njihovo prožimanje.

Brojnost potrebnih i mogućih rješenja te suvremeni gospodarstveni, društveni i politički problemi uopće nimalo ne potvrđuju istraživački optimizam, a ne potvrđuju ga niti primjeri rješavanja problema drugih naselja sličnih uvjeta razvoja. Objektivnije je s toga očekivati parcijalna rješenja, uglavnom neekonomske prirode, i nastavak uočenih i definiranih demografskih procesa, odnosa i zakonitosti – sve do razine znatno razvijenijega društva.

5. ZAKLJUČAK

Razmatrajući cjelokupni problem revitalizacije ruralnih naselja u Hrvatskoj s dva osnovna aspekta (s aspekta funkcionalnog organiziranja i vrednovanja samih ruralnih naselja te s aspekta revitalizacije stanovništva u njima), moguće je izdvojiti nekoliko osnovnih spoznaja i pretpostavki budućeg razvoja.

1. U okviru službene statistike nužno je putem odgovarajućih definicija i tipizacija naselja omogućiti relevantnu prostorno – vremensku komparaciju većine analitičkih podataka na razini naselja. Inače, većina zaključaka bit će donesena i dalje posebnim putem, razmatranjem iste problematike na višoj prostornoj razini.

2. Dostupnost najbližih centralnih naselja ruralnim naseljima (uglavnom su to općinski centri) postaje ključnim faktorom širenja urbanog načina života (ne proizvodnje) u ruralna područja. Za sada je ta dostupnost uglavnom linijska i vezana je za prometnice šireg regionalnog značenja, duž kojih se vrši transformacija. Prostori između tih prometnica su u tzv. urbanoj sjeni i o fazi demografske erozije i izokrono – izotelne udaljenosti od većih centara rada ovisi izvjesnost njihove revitalizacije.

3. Funkcionalna bi organiziranost nižeg reda veličine u tradicionalnim ruralnim sredinama morala biti usmjerena na razvijanje funkcija lokalnih centara, a višeg reda veličine na razvijanje urbanog načina života u neproizvodnom dijelu dana u periurbanim zonama.

4. Broj ruralnih naselja i stanovništva u njima se stalno smanjuje, a stanovništvo se općenito koncentrira na manjoj površini i u manjem broju urbanih naselja. Proces demografske polarizacije u Hrvatskoj je vrlo intenzivan, a ratom je još više pospješšen, iako je ruralni egzodus prošao svoj maksimum u ranijem međupopisanom razdoblju.

5. Cijelo ruralno područje ima depopulaciju stanovništva različitog intenziteta i u pravilu depopulacija raste sa smanjivanjem prometne i ostalih dostupnosti. Porast stanovništva imaju samo jače urbanizirana prigradska naselja (iako ne sva) i neka slabije urbanizirana, čija izotelna zona prosječno ne prelazi 5 km. Bez obzira na stupanj transformacije prigradske zone, statusno su sva naselja u njoj još uvijek ruralna. To je i opravdano, s obzirom na zadržanu ruralnu fizionomiju i u osnovi ruralni način života. Jer, radi se ipak primarno o transformaciji stanovništva (deagrarizacija), vezanoj za proizvodni dio dana. Međutim, svi su pozitivni demografski pokazatelji u cijelom ruralnom području vezani isključivo za ovu prigradsku zonu.

6. Za prošlo međupopisno razdoblje vezana je još jedna ključna demografska promjena. Ruralna naselja nisu više nositelji prirodnog rasta stanovništva Republike. Dugo je vremena ruralna sredina bila biodinamički postojana, no intenzivna emigracija (ruralni egzodus) s vremenom je bitno poremetila demografske strukture, pojavio se prirodni pad stanovništva i opći proces izumiranja.

7. Promatrajući ukupno ruralno područje po naseljima, prevladavaju emigracijski tipovi općeg kretanja stanovništva, i to prvenstveno izrazita depopulacija (E3) i izumiranje stanovništva (E4). Imigracijski su tipovi mogući samo u prigradskoj zoni, a poremećena dobno-spolna struktura potvrđuje da se revitalizacija stanovništva ne može očekivati u okviru autohtonog stanovništva. Revitalizacija je moguća samo useljavanjem stanovništva, a smjer su primarno prigradska slabije i jače urbanizirana naselja ili naselja duž regionalnih prometnica. U doseljenom stanovništvu u pravilu prevladava izvanopćinsko ili izvanrepubličko stanovništvo.

8. Ruralna sredina ne predstavlja više niti odgovarajući demografski potencijal u smislu radne snage, a sve je više naselja u kojima feminizacija i senilizacija stanovništva onemogućava obavljanje prostoru svojstvene djelatnosti. Time se sve manje valorizira i osnovna funkcija ruralnog naselja – poljoprivredna proizvodnja.

9. Na daljnji tijek depopulacije u budućnosti će sve više utjecati prirodni pad stanovništva, pa je nužno prihvatiti objektivnu činjenicu da će neki prostori praktički ostati bez mogućnosti revitalizacije i, u krajnjoj fazi, bez stanovništva.

10. Revitalizacija je moguća u prigradskim užim i širim zonama, a praktički nemoguća u tradicionalnim izoliranim ruralnim područjima. Ovisno o širenju prigradske urbanizacije i jačini centralnog naselja ovisit će njezin intenzitet. Međutim, revitalizacija se niti u tim uvjetima ne odvija, niti će se odvijati u svojem klasičnom obliku -- kroz porast prirodnog prirasta. Više se radi o regeneraciji stanovništva (njegovih struktura) imigracijom, bez očekivanog utjecaja na prirodni rast stanovništva.

LITERATURA

- Beluszky, P. i Sikos, T. (1983.): Typology of Rural Settlement in Hungary, *Abstracts 26*, (Budapest: HAS, Geographical Research Institute), 34. str.
- Charley, R. J. and Hagget, P. (ed.), (1967.): *Models in Geography* (London: Methuen), 816. str.
- Dugoročne promjene u strukturi seoskog stanovništva, (1983.), *Sociologija sela 79-81.*, Zagreb, 179. str.
- Friganović, M. (1983.): *Teorijski okvir i empirijski pristup demografskom razvoju i problemima SR Hrvatske 1971-1981*, Radovi 17-18, Zagreb: Geografski odjel PMF-a, str. 21-38.
- Hudson, J. C. (1969.): A Location Theory for Rural Settlement, *Annals of the Association of American Geographers 2*, Vol 59, Lowrence, str. 365-381.
- Nejašmić, I. (1991.): Moguća revitalizacija sociodemografski depresivnih (seoskih) prostora Hrvatske, *Sociologija sela 111-114*, Zagreb, str. 11-24.
- Rogić, V. (1973.): Regionalizacija Jugoslavije, *Geografski glasnik*, 35, Zagreb, str. 13-28.
- Simić, M. (1973.): *Javni međumjesni autobusni promet u SR Hrvatskoj*: Radovi Geografskog odjela 22, Zagreb, str. 35-41.
- Stola, W. (1983.): *Functional Classification of Rural Areas -- Criteria, Methods, Results. Proceedings of the 3rd Yugoslav-Polish Geographical Seminar*, Ljubljana, str. 80-89.
- Šterc, S. (1983.): *General Movements of Population of Peri-Urban and other settlements. Proceedings of the 3rd Yugoslav-Polish Geographical Seminar*, Ljubljana, str. 62-70.
- Šterc, S. (1986.): *Geografski položaj, demografski razvoj i suvremeni problemi prisavskih naselja između Zagreba i Siska*, Magistarski rad, Geografski odjel PMF-a, Zagreb, str. 262.
- Tipologija naselja (1979.)*, *Urbanizacija v SR Sloveniji, II. faza*, II. svezak, Ljubljana: Urbanistični inštitut SR Slovenije, str. 385.

SPACIAL AND DEMOGRAPHIC ASPECTS OF THE REVITALIZATION OF RURAL SETTLEMENTS IN CROATIA

Stjepan Šterc

Faculty of Science, Zagreb

By examining the rural area in the urban Sava river valley shadow between Zagreb and Sisak, in which almost all demographic indicators display a negative trend, an attempt was made to demonstrate the current demographic situation and warn about the very difficult problems waiting to be dealt with. Emigration throughout the years and an ever more intensive natural decrease in population, in virtually the whole rural area, have disturbed demographic relations to such an extent that revitalization has become extremely uncertain. The uncertainty of the revitalization of such areas in which there was no war destruction and which are situated amongst or in the near vicinity of the powerful regional and industrial centers Zagreb and Sisak, even deepens our doubt in the possibility of revitalizing those mostly rural settlements in the Croatian Republic which have suffered from war destruction. If one is aware that in areas within the Republic of Croatia which are still under occupation there prevailed a negative trend even before the war, that these are mostly highland and lowland settlements poorly connected, that the non-Serbian population has been expelled from them, that Croatia finds itself in great economic difficulties and that the pre-war demographic picture cannot in fact be restored, then it is clear that the demographic collapse in these settlements shall continue. There are solutions to the problems, but they are neither simple nor short-term, and in addition to that they must be selective. Necessary preconditions of any revitalization are changes in global politics in favour of the country and agriculture, objective evaluation of work in the country, and giving the rural population the position it deserves with regard to its importance in the global social reproduction, economy and working results.